

---

*О.С.Кисельов,
кандидат філософських наук,
докторант кафедри культурології
НПУ імені М.П.Драгоманова*

ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ОБРЯДОВОСТІ В НАУКОВОМУ АТЕЇЗМІ (НА ПРИКЛАДІ ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ АН УРСР)

Історію вивчають для того, щоб краще зрозуміти теперішнє. Цією тривіальною тезою можна актуалізувати дослідження архітектури давньої Греції або релігії Месопотамії, мореплавства вікінгів або ж землеробства інків. Однак вона більше пасує до досліджень «вчорашньої історії» – того, що відбувалося одне–три покоління тому, того, що думали і як писали наші діди та прадіди, як діяли наші батьки і що їх мотивувало. Такою, «вчорашньою історією» для сьогоденної України лишається її радянська історія, особливо її післявоєнний період. Культурні події та повсякденне життя, офіційна ідеологія та маргінальні практики, досягнення науки та людські жертви – все це стосується формування поколінь, які живуть у незалежній Україні, а також до наукової сфери в цілому, і гуманітарних наук зокрема. Дослідження радянського етапу історії вітчизняного релігієзнавства, яке мало вигляд наукового атеїзму, є необхідним елементом успішного функціонування українського релігієзнавства та має стати базисом його критичної саморефлексії.

Спробуємо дослідити прикладні аспекти дослідження обрядовості в українському науковому атеїзмі. Мета цієї статті – розглянути у ширшому контексті співвідношення теорії і практики в науковому атеїзмі: чи не заважала прикладна спрямованість науково-атеїстичних розробок розвитку власне теоретичної думки? Для пошуку відповіді на це питання потрібно визначити існуючі теоретичні положення щодо обрядовості, а також розкрити діяльність наукових атеїстів в обґрунтуванні та впровадженні нової соціалістичної обрядовості. Зазначимо, що сам науковий атеїзм усвідомлював свій прикладний характер як один із своїх дисциплінарних компонентів, поряд із релігієзнавством (історією та теорією релігії), атеїзмознавством (історією та теорією атеїзму) дослідники вирізняли також теорію атеїстичного виховання [Див.: 12, 116; 19, 53; 21, 100], яка передбачала чіткий і

недвозначний вихід на практику. Так само ззовні науково-атеїстичні дослідження чітко сприймалися через призму їх прикладного застосування. Наприклад, під час обговорення доповіді за концепцією докторської дисертації П.Г.Гопченка «Соціальні джерела і ідейна спрямованість християнської есхатології та її модернізація в сучасному протестантизмі» один із членів Вченої ради Інституту філософії запитав: «У чому Ви вбачаєте можливість використання своєї роботи для практики атеїстичного виховання?» і потім прокоментував відповідь так: «Головним, на мій погляд, недоліком доповіді є те, що базована на ньому (sic!) дисертація відірвана від практики атеїстичної роботи в республіці» [2, 38–39]. Власне, «атеїстична педагогіка» була важливим компонентом формування нової людини.

Серед вітчизняних дослідників до функціонування наукового атеїзму звертались А.М.Басаурі-Зюзіна [8], котра вивчає науково-атеїстичну критику іудаїзму, та О.І.Панич (проаналізувала науковий атеїзм як культурну систему) [17]. Загальну характеристику розвитку релігієзнавства у радянські часи давали А.М.Колодний, Л.О.Филипович та П.Л.Яроцький. Зокрема, вони зазначали, що наукова робота здійснювалася відповідно до постанов та розпоряджень комуністичної партії про поліпшення атеїстичного виховання, а наукові співробітники науково-дослідних установ та професорсько-викладацький склад профільних кафедр були «включені до партійно-пропагандистської системи вдосконалення атеїстичного виховання та атеїстичної контрпропаганди» [14, 14].

Вихідною тезою наукового атеїзму щодо обрядовості є та, що остання не пов'язана безпосередньо з релігією. Обрядовість виникає в часи міфологічного світогляду, а тому релігійна обрядовість є відображенням лише певного етапу розвитку суспільства. Для формацій, в яких домінує науковий світогляд, має існувати нова соціалістична обрядовість [Див.: 10, 22; 16, 23; 18, 11-19]. У зв'язку із останньою тезою для наукових атеїстів привабливіше поставало обґрунтування та розробка нової радянської обрядовості, аніж дослідження «пережитків старого суспільства», тобто релігійного культу. На підтвердження цієї тези наведемо таку статистику. В Інституті філософії АН УРСР у 1980-х роках було видано чотири книги та одну брошуру на тему обрядовості (*Закович Н.М.* «Советская обрядность и духовная культура»; *Москалец В.П.* «Соціально-психологічні основи і функції радянської обрядовості», збірник «Становлення і функції радянських обрядів і свят»; *Москалец В.П.* «Релігійний культ:

особливості функціонування та шляхи подолання», *Романова Н.С.* «Світоглядна функція соціалістичної обрядовості»). У 1980–1990 рр. було захищено шість кандидатських дисертацій (*Москалець В.П.* «Соціально-психологічний аспект атеїстичного аналізу культового елементу релігії»; *Романова Н.С.* «Світоглядна функція соціалістичної обрядовості», *Лубчинський А.К.* «Соціалістична обрядність як фактор подолання моральнісних установок релігії і утвердження комуністичної моралі», *Доглинцева В.А.* «Студентська обрядність як фактор формування науково-матеріалістичного, атеїстичного світогляду», *Горовий В.М.* «Обряди у системі релігійного культу та особливості їх функціонування у сучасних умовах» та *Тоймєєва В.М.* «Радянська сімейна обрядовість як фактор секуляризації побутових традицій і обрядів туркменського народу»). Як бачимо, присвячені релігійній обрядовості книга та дисертація В.П.Москальця і дисертація В.М.Горова, хоча й у цих працях ідеться про соціалістичну обрядовість¹.

Чому наукових атеїстів так приваблювала тема радянської обрядовості? Очевидно, що тут слід вирізнити два аспекти. По-перше, цю тематику нав'язували директивні органи. Наприклад, планова тема відділу наукового атеїзму «Розробити методики та рекомендації з впровадження нової радянської обрядовості серед різних категорій населення та визначити форми та методи підвищення ефективності існуючої обрядності»² (II кв. 1978 р. – IV кв. 1980 р.³; керівник – Є.К.Дулуман, виконавці: А.В.Васильєва, М.І.Кирюшко, Н.А.Лісовенко) виконувалася відповідно до розпорядження Ради Міністрів УРСР № 278-р від 23 травня 1978 р. [5, 88], яке пізніше була «підсилено» постановою Київського МК Компартії України та Президії АН УРСР № 145 від 12 квітня 1979 р. про розробку рекомендації щодо впровадження нової радянської обрядовості [1, 13]. Для директивних органів ця тема була важливою, оскільки нову обрядовість розглядали не лише як засіб формування нової радянської людини, але й у контексті боротьби із релігійними пережитками. «Впровадження в побут трудящих рекомендованих Комісією⁴ обрядів, – читаємо

---

¹ Ми вживаємо поняття «соціалістична обрядовість» та «радянська обрядовість» як тотожні.

² Нині надзвичайно дивно виглядає назва науково-дослідної роботи. Хоча, вона не є характерною і для тих часів, оскільки є занадто довгою і відображає скоріше завдання дослідження, а не його предмет.

³ Тема була завершена достроково у III кв. 1980 р.

⁴ Йдеться про Комісію з радянських традицій, свят та обрядів при Раді Міністрів УРСР (далі – Комісія РМ УРСР).

в одному з документів, – служить дійовим фактором зниження впливу релігії» [25, 30].

Більше того, порівнювали впровадження радянської обрядовості з залученням громадян до відповідних релігійних обрядів (хрещення, вінчання, відспівування) [24, 17], а також вартість замовлення участі громадян у радянських та церковних обрядах [24, 31]. Наукові атеїсти так само розглядали нову обрядовість у контексті нейтралізації релігійної обрядовості, «витиснення її з життя радянських людей новими святами та обрядами» [6, 104], рекомендуючи одночасно критикувати релігійну обрядовість і впроваджувати радянські обряди як важливу компоненту атеїстичного виховання та пропаганди [Див.: 6, 72–73]. Зауважимо, що соціалістичну обрядовість нерідко називали «новими безрелігійними обрядами» [23, 74] чи «безрелігійним громадським ритуалом» [22, 1], що підкреслює їх атеїстичну спрямованість.

По-друге, розробка радянської обрядовості сприймалася науковими атеїстами у контексті «позитивного аспекту атеїзму». «Основна функція позитивного аспекту атеїзму, – писав А.М. Колодний, – полягає в тому, щоб не тільки дати людині розуміння смислу її буття, але й сформувати її впевненість у відповідності із цим розумінням, навчити її жити у відповідності зі змістом буття людини як такої» [13, 57]. Відтак, визнаючи важливу соціальну роль обрядовості, суспільствознавці¹ вважали своїм завданням обґрунтувати та розробити нову обрядовість, позбавлену пережитків минулого. «...Уявляється актуальною розробка проблеми світоглядних функцій радянської обрядовості, зокрема її значення у формуванні атеїстичного світорозуміння, подолання релігійності, у становленні здорових смисложиттєвих орієнтацій особистості, утвердження соціалістичного гуманізму і т.д.», – так обґрунтовувала вибір своєї теми аспірантка відділу наукового атеїзму Н.С. Дорогунцова² [4, 9–10]. Визнаючи за релігійним культом емоційно-психологічний вплив на особу, М.М. Закович, наприклад, зазначає, що з цим аспектом релігії можна боротися, лише протиставляючи нову соціалістичну

---

¹ Проблемою нової обрядовості займалися не лише наукові атеїсти. Наприклад, в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії імені М. Рильського у 1980 р. існував відділ радянських свят і обрядів [3, 67], а у 1985 р. – сектор радянської обрядовості [7, 51]. Ми не досліджували, як співвідносяться ці підрозділи між собою – чи був сектор частиною відділу, чи відділ був реорганізований у сектор.

² Згодом – Н.С. Романова.

обрядовість [10, 172]. Однак, при цьому нова обрядовість, мовляв, не постає лише такою, що заперечує релігійні свята та обряди. Згідно з логікою названого автора, за повного відмирання релігії (а цієї тези наукові атеїсти дотримувалися як мінімум до перебудови) радянське суспільство не буде менше потребувати нових обрядів. Буде вичерпано лише їх антирелігійну спрямованість, а всі інші соціальні функції – утвердження радянських традицій, прилучення громадян до комуністичних духовних цінностей – лишатимуться актуальними [10, 193]. Показовим у цьому контексті є наступне твердження співробітниці івано-франківського відділу наукового атеїзму Інституту філософії АН УРСР С.Й. Криштопи: «Він (новий ритуал залучення в громадянство немовлят. – *О.К.*) не лише протистоїть хрестильному обряду, не тільки сприяє його подоланню як релігійного пересуду минулого, а й утверджує норми високої комуністичної моралі» [15, 105].

Зауважимо, що в Інституті філософії АН УРСР певний час існували два відділи наукового атеїзму – київський та івано-франківський. Зосередимо свою увагу лише на київському відділі, принагідно зауваживши, що у 1975–1976 рр. івано-франківський відділ розробляв тему «Закономірності становлення і розвитку радянських свят і обрядів», а її завідувача к.філос.н. М.М.Заковича¹ залучали до Республіканського семінару з підготовки керівників обласних установ, відповідальних за організацію роботи з впровадження в життя радянських обрядів «Одруження», «Народини», «Похорон», який проводила Комісія РМ УРСР [25, 60].

Що стосується виконання згаданої планової теми київським відділом наукового атеїзму, то воно, як нам здається, є дуже показовою в контексті розробки саме проблематики радянської обрядовості. В архіві Інституту філософії імені Г.С.Сковороди зберігаються документи, що засвідчують схвалення результатів цієї наукової розробки. Згідно з ними, співробітники відділу наукового атеїзму в межах виконання згаданої планової теми ознайомились із впровадженням нової радянської обрядності в українській столиці, здійснили анкетування, спрямоване на з'ясування ставлення різних соціально-демографічних груп до сімейно-побутової обрядності, інтерв'ювали виконавців та учасників обрядів [3, 61], а також стали

---

¹М.М. Закович є піонером обґрунтування та дослідження радянської обрядовості [Див: 11].

співорганізаторами 26 науково-практичних конференцій про радянські свята та обряди [1, 14]. У підсумку трирічної роботи було представлено 9 документів і передано їх до директивних органів, надруковано одну (sic!) статтю в науково-популярному журналі та трьох у газетах, розроблено програму курсу підготовки виконавців обрядів. Згадану програму було виконано спільно з кафедрою режисури клубних масових вистав Інституту культури, затверджено та рекомендовано Комісією РМ УРСР [3, 66], видано та розіслано як обов'язкову у справі підготовки відповідних кадрів [3, 70–71].

Серед згаданих документів окремо необхідно відзначити дві доповідні записки для замовників роботи – для Ради Міністрів УРСР та для Київського МК КПУ і Міськвиконкому народних депутатів.

У першій доповідній записці, що мала таку саму назву, як і планова тема [2, 122], йшлося про необхідність внесення змін і доповнень у проведення обрядів «Одруження», «Народини», «Похорон». Наприклад, зазначалося, що проведенню весільного застілля притаманна низька культура, що виявляється, зокрема, у використанні елементів релігійної символіки. Пропонувалося повернути стару назву обряду «Зірчини» або «Зорини» (російською – «Звездини»), оскільки російська назва обряду «Рождение» викликає асоціації з фізіологічним актом. У контексті обряду «Похорон» співробітники відділу наукового атеїзму рекомендували налагодити виробництво тимчасових надмогильних обелісків-тумб із зіркою, фотографією та прізвисьмом небіжчика, що мало на меті зменшити кількість хрестів на кладовищах¹ [5, 88–91].

Під час обговорення даної записки на вчентій раді Інституту філософії, В.І.Мазепа зробив такі зауваження: «Цінність даної доповідної записки у її діловому, конкретному характері. Але з неї не можна зробити висновок, що вона виконана в Інституті філософії. Недостатньо теоретично обґрунтовані запропоновані в записці рекомендації. Слід було б більше уваги звернути на ідейно-виховне значення радянської обрядовості» [2, 121–122].

Друга доповідна записка мала приблизно такий самих характер. У ній, зокрема, йшлося про те, що поряд із впровадженням радянської

---

¹ Цікаво, що у рецензії, підготовленій к.філос.н. Р.А.Ануфрієвою, йдеться про те, що в цій доповідній записці пропонується організувати державне виготовлення надмогильної символіки, у тому числі релігійної (sic!) [3, 64]. Це надзвичайно дивно як для пропозицій відділу наукового атеїзму. Однак нам поки що не вдалося знайти цю доповідну записку, аби визначити, наскільки це відповідає дійсності.

обрядовості необхідно провадити роботу, спрямовану проти певних пережитків (пов'язаних з «хмільними застіллями та поминками, міщанством, релігійними пересудами і т.д.») [1, 15].

Ще один документ був розроблений разом із комісією Київського міськвиконкому – «Положення про структуру і роботу груп сприяння комісіям з радянських традицій, свят та обрядам». Його було затверджено Комісією РМ УРСР і поширено в регіонах республіки як директивний документ [3, 71].

Насправді найбільш цікавим результатом виконання цієї планової теми є визначення кількісного та якісного рівнів у виконанні радянських обрядів [3, 51]. Однак методологію цього визначення ми, на жаль, не знайшли. Є.К. Дулуман у єдиній своїй публікації з цього приводу жодних пояснень не надає [9].

Значимо, що у рецензії на звіт виконаної теми Р.А. Ануфрієва зазначає, що матеріали дослідження варто видати у вигляді наукової монографії [3, 67]. Насправді цього так і не сталося, а в збірнику наукових статей, що вийшов у 1983 р. за редакцією Є.К. Дулумана, немає жодної статті співробітників київського відділу наукового атеїзму Інституту філософії АН УРСР [Див.: 20].

Виконання даної планової теми завершилося залученням співробітників до розробки та впровадження радянської обрядовості. Зокрема, Є.К. Дулуман очолював роботу науково-методичної ради міської обрядової комісії [3, 66]. Відділ надавав пропозиції і зауваження до обрядів «Урочисте посвячення в хлібороби» [5, 74] та «Ушанування ветеранів праці» [6, 67–69], хоча в обох випадках абсолютно не йдеться про зв'язок цих обрядів із релігією чи атеїзмом, формуванням науково-матеріалістичного світогляду.

Підсумовуючи наш екскурс у діяльність наукових атеїстів у справі обґрунтування та впровадження радянської обрядовості зазначимо, що нову обрядовість вони розглядали не лише в контексті боротьби з релігійним культом, але й як засіб формування нової людини. При цьому проблематика соціалістичної обрядності розроблялася не лише в теоретичному вимірі, але й у суто прикладних аспектах – надавалися достатньо чіткі пропозиції та рекомендації щодо вдосконалення існуючих обрядів. Причому ці рекомендації іноді не мали жодного стосунку до науково-атеїстичної проблематики. З позиції сьогодення ми можемо стверджувати, що тематика радянської обрядовості виводила наукових атеїстів за межі релігійно-знавчої проблематики. Чи страждала від цього власне теоретична

складова наукового атеїзму? Виходячи з розглянутого матеріалу планової теми «Розробити методики та рекомендації з впровадження нової радянської обрядовості...», можемо ствердно відповісти на поставлене питання – так, прикладна складова цієї науково-дослідної теми значно превалює над теоретичними результатами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архів Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України (далі – АІФ). – Оп. 1. – Спр. 1338.
2. АІФ. – Оп. 1. – Спр. 1340.
3. АІФ. – Оп. 1. – Спр. 1341.
4. 4.АІФ. – Оп. 1. – Спр. 1395.
5. АІФ. – Оп. 1. – Спр. 1444.
6. АІФ. – Оп. 1. – Спр. 1498.
7. АІФ. – Оп. 1. – Спр. 1607.
8. *Басаури Зюзіна А.М.* Науковий доробок І. Миговича з проблем іудаїзму та сіонізму в контексті розвитку наукового атеїзму в СРСР // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. – Серія 7. Культурологія. Релігієзнавство. Філософія. – 2015. – Вип. 33 (46). – С.16–23.
9. *Дулуман Е.К.* Радянські обряди: науковий підхід і ефективність // Людина і світ. – 1980. – № 7. – С.21–24.
10. *Закович Н.М.* Советская обрядность и духовная культура. – К.: Наукова думка, 1980. – 222 с.
11. *Камтарс П.П., Закович Н.М.* Советская гражданская обрядность. – М., 1967. – 256 с.
12. *Колодний А.М.* Атеїзм як форма світоглядного знання і самосвідомості особи. – К., 1984. – 160 с.
13. *Колодний А.Н.* Функции атеизма как явления культуры // Культура. Религия. Атеизм. – К., 1991. – С.36–67.
14. *Колодний А.Н., Филипович Л.А., Яроцкий П.Л.* Религиоведение Украины в советское время // Вопросы религии и религиоведения. – Вып. VI: Антология отечественного религиоведения: Религиоведение Украины: сборник. – Ч. 1: Феномен советского религиоведения: украинский контекст. – М. : ИД «МедиаПром», 2010. – С.9–18.
15. *Криштопа С.Й.* Роль радянської обрядовості у формуванні науково-матеріалістичних поглядів на смисл життя // Становлення і функції радянських обрядів і свят. Збірник наукових праць. – К., 1983. – С.96–114.
16. *Москалец В.П.* Религиозный культ: особенности функционирования и пути преодоления. – К., 1987. – 119 с.

17. Панич О.І. Науковий атеїзм як культурна система // Українське релігієзнавство. – 2015. – № 76. – С.21–35.
18. Романова Н.С. Мироззренческая функция социалистической обрядности. – К., 1987. – 88 с.
19. Саух П.Ю. Категории научного атеизма (философско-методологический анализ). – Львов, 1988. – 216 с.
20. Становлення і функції радянських обрядів і свят. Збірник наукових праць. – К., 1983. – 152 с.
21. Танчер В.К. Проблемы теории научного атеизма. – К., 1985. – 208 с.
22. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). – Ф.4648. Оп. 2. Спр. 410.
23. ЦДАВО. – Ф.4648. Оп. 3. Спр. 302.
24. ЦДАВО. – Ф. Р-2. Оп. 14. Спр. 810.
25. ЦДАВО. – Ф. Р-2. Оп. 14. Спр. 816.

Кисельов О.С. Прикладні аспекти вивчення обрядовості в науковому атеїзмі (на прикладі Інституту філософії АН УРСР).

У статті аналізується діяльність відділу наукового атеїзму Інституту філософії у сфері розробки та впровадження радянської обрядовості. Показано, що проблематикою нової обрядовості наукові атеїсти займалися як у відповідь на замовлення державних та партійних організацій, так і в контексті розробки «позитивних аспектів атеїзму». З'ясовано, що обґрунтування соціалістичної обрядовості цікавило науковців Інституту філософії більше, аніж дослідження релігійного культу. Аналізуючи документи планової теми, присвяченої новій обрядовості, що виконувалася у 1978–1980 рр., автор статті підсумовує, що вона мала тільки прикладні результати і не залишила по собі яких-небудь нових теоретичних положень; загалом тематика радянської обрядовості виводила наукових атеїстів за межі релігієзнавчої проблематики.

Ключові слова: науковий атеїзм, радянська обрядовість, прикладні наукові дослідження, радянська наука.

Киселёв О.С. Прикладные аспекты изучения обрядности в научном атеизме (на примере Института философии АН УССР).

В статье анализируется деятельность отдела научного атеизма Института философии в области разработки и внедрения советской обрядности. Показано, что проблематикой новой обрядности научные атеисты занимались как выполняя заказ государственных и партийных организаций, так и в контексте разработки «положительных аспектов атеизма». Установлено, что обоснование социалистической обрядности интересовало ученых Института философии больше, нежели исследование религиозного культа.

Анализируя документы плановой темы, посвященной новой обрядности, которая выполнялась в 1978–1980 гг., автор статьи обнаруживает, что она имела только прикладные результаты и не оставила каких-либо новых теоретических положений. В общем тематика советской обрядности выводила научных атеистов за пределы религиоведческой проблематики.

Ключевые слова: научный атеизм, советская обрядность, прикладные научные исследования, советская наука.

Kyselov O. The Applied Aspects of the Study of Rituals in Scientific Atheism (on the Example of the Institute of Philosophy of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR).

The article analyzes the activity of the department of scientific atheism of the Institute of Philosophy in developing and implementing the Soviet rites. It is shown that scientific atheists were engaged with the issues of new rituals because of the state and party organizations demand, as well as in the context of developing «the positive aspects of atheism». It was found out that the study of socialist rituals interested scientists of the Institute of Philosophy more than the study of religious worship. Analyzing documents of the research project dedicated to the new rites, completed in 1978–1980, the author finds out that it has had only applied results and has not left theoretical research. The author also comes to the conclusion that the research of the issues of Soviet rituals conducted by scientific atheists does not come with the province of religious studies.

Key words: scientific atheism, Soviet ritualism, applied scientific research, Soviet science.